

Микола ГАЛІВ,
м. Дрогобич

ЛІБЕРАЛЬНІ ІДЕЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОМУ НАРАТИВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)¹

У статті проаналізовано вплив ідеології лібералізму на конструювання українського історико-педагогічного нарративу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Автор описує прояви таких ліберальних ідей: підтримка освітніх реформ, критика усіх соціально-політичних сил, які виступали проти ліберальних змін, піднесення питання національного самовизначення, необхідність громадської ініціативи і самоорганізації у сфері освіти, забезпечення жінкам рівного з чоловіками доступу до освіти.

Ключові слова: ліберальні ідеї, історія педагогіки, нарратив.

Haliv M. The liberal ideas in ukrainian history-pedagogy narrative (second half of XIX – early XX centuries). This liberal ideology impact on constructing Ukrainian historical and pedagogical narrative of the late nineteenth - early twentieth century are examined in the article. The author describes the liberal ideas manifestation as: support educational reform, criticism of all social and political forces, that opposed the liberal changes, raising the question of national self-determination, the need for civic initiative in education, ensuring women equal access to education.

Key words: the liberal ideas, the history of pedagogy, the narrative.

Галив Н. Либеральные идеи в украинском историко-педагогическом нарративе (вторая половина ХІХ – начало ХХ вв.). В статье проанализировано влияние идеологии либерализма на конструирование украинского историко-педагогического нарратива второй половины ХІХ – начала ХХ в. Автор описывает проявления таких либеральных идей: поддержка образовательных реформ, критика всех социально-политических сил, которые выступали против либеральных изменений, подъем вопроса национального самоопределения, необходимость общественной инициативы и самоорганизации в сфере образования, обеспечения женщинам равного с мужчинами доступа к образованию.

Ключевые слова: либеральные идеи, история педагогики, нарратив.

Постановка проблеми. Під впливом певних епістемологічних зрушень у філософському осмисленні наукового знання до української історико-педагогічної науки пройшло розуміння нарративності історіописання, його залежності від позаджерельного знання учених, дослідників. Власне у структурі позаджерельного знання значне місце посідають ідеологічні системи, або ж певна сукупність суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-духовних ідей та усталених міфів. Безумовно, на еволюцію українського історико-педагогічного нарративу значний вплив справила ліберальна ідеологія, артикуляція якої в педагогічному історіописанні потребує окремого дослідження.

Аналіз досліджень. Про вплив суспільно-політичних ідей, зокрема й ліберальних, на історико-педагогічні праці згадували Н. Гупан [4], О. Сухомлинська [15] та ін. Доволі детально окреслила ліберальні імплікації в українській позитивістській історіографії О. Богдашина [1]. На жаль, на сьогодні немає спеціальних досліджень, які б експлікували прояви ліберальних ідей у вітчизняному історико-педагогічному нарративі окресленого періоду.

© Галів М. Ліберальні ідеї в українському історико-педагогічному нарративі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Мета статті – проаналізувати вплив ліберальних ідей на конструювання українського історико-педагогічного наративу другої пол. XIX – поч. XX ст.

Виклад матеріалу. Середина XIX ст. ознаменувалася тріумфом буржуазного лібералізму. Сформована як критика феодального суспільно-державного устрою, ідеологія лібералізму спиралася на феномен свободи, де мірою і гарантом індивідуальної, особистої свободи ставала приватна власність. Лібералізм як практика втілювався в принципах вільного ринку, конкуренції, плюралізму, парламентського демократизму, розподілу гілок влади і рівності перед законом. Державі при такому розумінні співвідношення свободи особистості та суспільства залишалася роль вартового, який стоїть на сторожі прав та інтересів особи в межах закону. У другій половині XIX ст. буржуазний лібералізм усе більше поступався наступові ліберальної ідеології соціально-реформаторського напрямку. Водночас XIX ст. для народів Європи було позначене прагненням до національної державності, що, у свою чергу, супроводжувалося вимогами проведення ліберальних перетворень. Тому набуття народами національної державності асоціювалося з посиленням ідей лібералізму загалом [6, 412].

Загалом на українських землях другої половини XIX – початку XX ст. бачимо поширення лібералізму двох напрямів: буржуазного (1840 – 1860-ті рр.) та соціального (1870 – 1910-ті рр.). Ліберальні ідеї розгорталися в контексті українського національного відродження, а відтак несли на собі значний, інколи навіть домінуючий субстрат національного дискурсу. Їх носіями ставали, здебільшого, представники інтелігенції, зокрема й науковці-гуманітарії, котрі часто будували свої наративи на фундаменті лібералізму (як позаджерельного знання). Не стали винятком й дослідники історико-педагогічної проблематики, яка тоді зароджувалася й охоплювала собою минувшину освіти (шкільництва) та педагогічної думки.

Водночас учені-суспільствознавці окресленого періоду перебували під значним впливом філософії позитивізму. Оскільки позитивізм розвивав принцип багатфакторності і цивілізаційний підхід, а останній орієнтував науковців на вивчення, передовсім, духовної культури, зокрема освіти, то саме позитивістській доктрині слід завдячувати спалахом дослідницької праці у сфері історії педагогіки. Український історико-педагогічний наратив, що постав в середині і другій половині XIX століття, сформувався здебільшого як наратив позитивістський із вкрапленнями романтизму (неоромантизму), кантіанства (неокантіанства) та інших інтелектуальних течій. Проте найбільш відчутний вплив на українську історико-педагогічну думку окресленого періоду справила ліберальна ідеологія. На переконання О. Богдашиної, історики-позитивісти українських земель, як правило, дотримувалися ліберально-реформаторських поглядів, разом з тим намагаючись знайти розв'язання проблеми національного самовизначення підкорених імперіями народів (особливо українського та польського) [1, 90–91].

Найяскравішим виявом ліберальних поглядів українських істориків освіти-педагогіки були сублімовані оцінки реформ у Російській та Австро-Угорській імперіях 1860 – 1870-х рр. Проведені згори реформи ними трактувалися як значний поступ до реалізації прав людини на здобуття відповідної освіти, новий етап широкого розвитку шкільництва. Так, М. Константинович уже з перших слів свого нарису про освіту на Правобережжі у 60 – 70-х рр. XIX ст. безапеляційно стверджував, що народна освіта в Південно-західному краї починається з часу звільнення селянства – селянської реформи 1861 р. Усі попередні школи не бере до уваги через їх незначну кількість [8, 1]. Бу-

ковинський історик освіти, педагог і публіцист І. Карбулицький, описуючи розвиток шкільництва у своєму рідному краї називає «найсвітлішою» добою в австрійському шкільництві реформи Йосифа II 1770 – 1780-х рр. [7, 64], однак з неабияким піднесенням говорить про зміни наприкінці 1860-х рр. «А як настала ера конституційна, і всі вільнодумні, ліберальні та поступові елементи дістали нагоду в законадатних тілах публічно домагати ся між иньшим і шкільної реформи, чим виконували на правительстві пресню, то остаточно й воно мусіло братися за діло» [7, 65], писав учений, однозначно покладаючи ініціативу шкільної реформи 1869 р. на лібералів.

Відзначимо, що попри прихильність до лібералізму українські історики педагогіки окресленого періоду зазвичай схвально відгукувалися про центральну владу, передовсім представників правлячих династій та їхні заходи щодо освіти. Так, Г. Данилевський піднесено говорить про Петра I, котрий начебто мріяв про вплив науки на народ [5, 332–333], В. Мочульський вихваляє просвітницькі наміри і заходи Катерини II [11, 7, 14–16], а І. Карбулицький – Йосифа II [7, 27]. Звісно, можна припускати, що це робилося з огляду на цензуру чи культ монархії та імператорської влади, але не слід виключати й широкого захоплення ліберальними істориками постатями правителів-реформаторів.

Водночас дослідники доволі критично, а подекуди й різко оцінювали діяльність бюрократичного апарату та окремих чиновників у сфері освіти. Ще передпозитивіст, але переконаний ліберал Г. Данилевський критикував дріб'язковий контроль Чернігівської дирекції училищ (перша половина XIX ст.) за повсякденним життям шкіл [5, 331]. Позитивіст Я. Новицький засудив діяльність деяких шкільних інспекторів в Олександрійському повіті Катеринославської губернії, які на початку XIX ст. ревно займалися «вигнанням книг» зі шкільних бібліотек [12, 342]. Вивчаючи історію освіти Лівобережної України другої половини XVIII ст., Г. Максимович негативно оцінював ставлення козацької старшини до народної освіти. Історик навів як джерело чернетку рапорту Чернігівського полковника Милорадовича до керівника Малоросійської колегії П. Румянцева, в якому перший повідомляв про свої успіхи в організації навчання козацьких дітей грамоти і військовим вправам, приписавши наприкінці, що очікує від Румянцева подальших рекомендацій, а також нагород і похвали. «Із цього рапорта ясно видно, як ставилася Малоросійська старшина до справи просвіти народу: вона очікувала від цього “рекомендацій, похвали і нагороджень”» [10, 7]. Навіть не припустивши, що полковник Милорадович у рапорті просто вжив формальний вираз, Г. Максимович закинув одному з чільних представників козацької старшини Лівобережної Гетьманщини відсутність широкого прагнення підносити рівень освіти козаків.

Характеризуючи становище освіти Буковини наприкінці XVIII ст., І. Карбулицький писав: «З причин, що в тих часах стало повівати майже в цілій Європі троха вільнішим духом, а особливо середна інтелігенція ба й просте селянство та робітничі класи стали одушевлятися ліберальними ідеями, то всякі шляхтичі – дідичі, капіталісти – фабриканти та иньші людці, що жили виключно кровавим потом простого народу як селянського так і робітничого, стали побоюватись, що нове покоління, дійшовши через освіту до розуміння своєї горожанської гідности, стане і з ними розраховувати ся. Тому то старалась вся аристокрація в кожній державі всіма силами придушувати народну освіту, представляючи міродайним правительственным кругам злі наслідки такої освіти темних селянських мас, і всі з острахом вказували на події в Франції. Перед подіями великої французької революції мали всі ті, що користували ся будь-якою властю над простим народом, великий вплив на уложенє відносин, ба навіт мо-

нархи піддавались волі всемогучої шляхти і коли вже не цілковито сприняли, то бодай не дозволяли народній школі відповідно розвивати ся. Так діяло ся і в Австрії» [7, 26–27]. Як бачимо, буковинський учений-позитивіст відверто експлікував свої класово-соціальні погляди і ліберальні ідеали, засуджуючи за соціальне гноблення шляхту і капіталістів, дорікав їм за протидію поширенню народної освіти. Для нього народна освіта – це безумовний шлях до громадянського суспільства (з притаманною йому «горожанською гідністю»), соціально-правової емансипації, встановлення справедливого ладу. Водночас виказував свій пієтет до урядової адміністрації, політичних, у даному разі, монархічних властей, називаючи їх «міродайними» і шкодуючи, що навіть монархам диктувала свою злу волю всемогутня шляхта.

Загалом І. Карбулицький осудливо ставився до всіх «елементів ретроградних» [7, 68], які виступали проти розвитку шкільництва. Передусім дісталось від нього польській шляхті, яка дійшла «до переконання, що чим нарід простійший, темнійший і менш освічений, ... тим більше він покірний» [7, 27–28]. Поряд з «великопанськими кругами» критикував й духовенство, клерикалів, які, «користуючись своєю впливовою силою, спиняли всяку народну освіту, вільну думку і взагалі всякий поступ» [7, 27].

Як представник ліберальної інтелігенції, І. Карбулицький нарікав й на несвідоме селянство: «Можна собі легко уявити, як серед таких обставин виглядала народна школа в тих часах, коли зважимо, що сільський нарід по більшій часті ще й сьогодні не може як слід оцінити далекосяглого значіння народної школи і не відносить ся до неї так прихильно, як се повинно бути» [6, 29]. Відтак виступав, зокрема, й проти утримання вчителів громадами, бо ж така практика кінця XVIII – першої половини XIX ст. показала, що громади часто ігнорували свої фінансові зобов'язання щодо педагогів [7, 47]. З цієї оцінки бачимо, що автор не був народником і не відстоював ідей громадського соціалізму, навпаки, виступав за посилення ролі держави у розширенні системи освіти та підготовці вчителів. Це, зрештою, також відображало проурядову позицію І. Карбулицького.

Поряд з критикою діяльності антиліберальних сил у сфері освіти, українські вчені артикулювали й національну проблематику. Ще передпозитивіст Г. Данилевський поставив питання вивчення дітьми української мови в школах Харківщини. Через кілька років після Валуєвського циркуляру він зауважив: «Доля української мови в харківських школах – предмет, який вимагає особливого обговорення і мимоходом до нього ставитися неможна» [5, 362–363]. Денаціоналізацію (полонізацію і румунізацію) «руських» дітей у школах Буковини першої половини і середини XIX ст. різко засуджував І. Карбулицький. Зокрема, католицькій консисторії учений закидав негативне ставлення до використання «руської» мови в місцевих школах: «Латинська консисторія не допускала рускої мови до народної школи, бо очевидно бояла ся, щоби се не попустило їй її польонізаційних замірів та впакувала на Буковину мову польську. Значить, лат. консисторія поступала собі супроти нашого народу дуже несправедливо» [7, 55]. Подібно критикував й одну з православних шкіл краю, яка «під впливом шовіністичних агітацій» стала «просто румунізаторською фабрикою» [7, 37].

Водночас І. Карбулицький засуджував й онімечення учителів та учнів, зокрема критикує німецькомовну підготовку майбутніх педагогів в чоловічій та жіночій учительських семінаріях Чернівців. У цих закладах руська і румунська мови викладаються лише як навчальні предмети, але не є викладовими. Дослідник наголошував, що такий стан відчужує вихованців семінарій від рідної мови, а тому «нема що ди-

увати ся, коли часом приходиться ся стрічати учителя-Русина чи Волоха, що навіть до ладу бесідувати не вміє по свому» [7, 92]. «І помімо того, – вів далі мову історик й педагог, – що після всяких научних засад ширень народної освіти, якої для обох буковинських народів так дуже потрібно, можливе тільки на підставі народної мови, дають нам ще й донині учителів із виключним німецьким образованием!» [7, 93]. Із наведених цитат бачимо, що І. Карбулицький, і як позитивіст-сцієнтист (бо апелює до «научних засад», які доводять необхідність рідномовної освіти), й як ліберал відстоює інтереси не лише українського, але й румунського – «обох буковинських народів». Трактуюмо це як вияв високої культури міжетнічних взаємин, національної толерантності, що здебільшого притаманні мешканцям національно-культурного пограниччя, яким власне й був І. Карбулицький. Питання національного дискурсу були для нього настільки гострими, що вчений у своєму історичному наративі з історії шкільництва на Буковині все ж переступив через проурядову (проавстрійську) лояльність і розкритикував віденський уряд за те, що попри рішення краєвого сейму і краєвої шкільної ради Буковини, не відбулося «перетворення черновецької (учительської. – М.Г.) семінарії німецької в напрямі націоналізації (переведення на одну з краєвих мов. – М.Г.)» [7, 93].

Осудливо І. Карбулицький ставився і до порушення принципу міжнаціональної толерантності, розпалювання міжнаціональної напруги і ворожнечі з політичною чи будь-якою іншою метою. Так, описуючи різні педагогічні видання, згадав започатковану учителями румуном Михайлом Кисановечем та німцем Генриком Кінером 1901 р. в Чернівцях «станово-політичну часопись» «Freie Lehrer-Zeitung» (пізніше – «Neuefreie Lehrer-Zeitung»). Він позитивно описував її початкову діяльність – критику шкільних властей, повітових шкільних інспекторів, наголошував на тому що газета відзначалася «своєю завзятою борбою проти всяких кривдників і гнобителів учительського стану, проти попівських вибриків та клерикалізму взаглі» [7, 115]. Очевидно така політика і тематика газети дуже імпонувала лібералу-позитивісту-антиклерикалу І. Карбулицькому, який поділяв подібні ідеї. Натомість шкодував, що згодом цей «часопись» потрапила під вплив «волоских верховодів», чим зрадила свою попередню «здорову програму», і відвернула від себе не лише руське вчительство, але й «прочих справді поступових учителів, які в такій манері дабачують велике зло для учительських загальних інтересів» [7, 115]. Буковинським ученим така одностороння національна пропаганда, яка відкидала ідею міжнаціональної злагоди поміж педагогами, міжетнічну толерантність, була потрактована як явище, що суперечить поступу, суспільному прогресу, а тому й писав про те, що «поступові учителі» відвернулися від таких ідей і такої преси.

Слід зауважити, що серед прихильних до позитивізму українських істориків педагогіки, попри їх ліберальні погляди, траплялися й науковці, у яких почуття «національної образи» набувало ксенофобських рис. З цього приводу О. Богдашина відзначила, що «навіть лібералам інколи були притаманні напівприховані стереотипи щодо інших етносів та конфесій, а також інших національних та державних історій. У працях істориків-позитивістів з їх проголошеним культом об'єктивності спостерігалось більш приховане полонофобство та антисемітизм, ніж наприклад, у пізніх романтиків М.І. Костомарова чи П.О. Куліша» [1, 171].

Серед українських істориків освіти певні полонофобські інтенції спостерігаємо в О. Левицького. В опублікованій 1906 р. статті про шкільництво Правобережної України 1840-х років він засудив освітню політику російських властей, назвавши її

реакційною, спрямованою на боротьбу з вільнодумством. Водночас учений виявив нетерпиме ставлення до розбудованої Т. Чацьким мережі польських навчальних закладів на Правобережжі, дорікав російським властям за передачу тамтешніх шкіл під нагляд місцевих адміністративних органів, бо ж вони склалися з представників польського дворянства [9, 1–2]. Автор історичного нарису розвитку початкової освіти в Кам'янці-Подільському А. Панасюк (1904 р.), майже цілковито дотримуючись фактологічно-позитивістського викладу матеріалу, усе ж сконструював його таким чином, що у доволі непривабливому світлі поставали як польські навчальні заклади (наприклад, єзуїтська школа), так і єврейські освітні осередки (талмуд-тори, хедери, ешиботи) у місті. Наводячи рапорт директора Вошиніна, який в середині 1840-х рр. здійснював нагляд у тому числі за єврейськими школами, дослідник змалював доволі невідрадну картину здобуття дітьми освіти в тісних і брудних приміщеннях («малих, смердючих, сирих халупках») при низькому рівні знань («невігластві») і педагогічної підготовки єврейських учителів, які «засліплені упередженнями» і є «джерелом тої темряви, у котрій вони блукають», відсутності засобів у єврейських сім'ях для морального розвитку дітей тощо. На основі цього, безумовно упередженого рапорту, А. Панасюк робить висновок, що саме таким до середини 40-х рр. ХІХ ст. був стан єврейських шкіл та освіти [14, 23–24]. При цьому він, по-суті, однозначно схвалює заходи російського уряду щодо денационалізації цих «іногородців», зокрема підтримує задекларовану у затверджених імператором «Головних основах освіти євреїв» (13.11.1844 р.) мету, яка полягала «у поступовому зближенні їх (євреїв. – М.Г.) з християнським народонаселенням і у викоріненні марновірства і шкідливих забобонів, які навіюються вченням талмуду» [14, 24]. Автор не бачить в цих кроках антисемітського, асиміляційного змісту, натомість трактує їх як бажання уряду «якомога краще поставити справу освіти євреїв» [14, 24].

Проявом ліберальних поглядів українських учених-істориків освіти стало піднесення ідеї громадської ініціативи і самоорганізації у справі розвитку народної освіти. Такі інтерпретації спостерігаються передовсім у позитивних характеристиках братських шкіл кінця ХVІ – ХVІІ ст. не лише як осередків православного виховання й альтернативи католицькому, передовсім єзуїтському шкільництву, але і як прикладу саморганізації народу і громади у боротьбі за освіту для дітей. Так, М. Грушевський у праці «Культурно-національний рух на Україні в ХVІ – ХVІІ віці» писав про організацію своїх сил середньою верствою тогочасного суспільства – міщанством – для культурної і національної боротьби. Організацію українськими міщанами та представниками інших верств церковно-релігійних братств він трактував як солідаризуючий елемент, що вів до становлення своєї національної влади [3, 106, 109–110]. Реформоване ж 1586 р. Львівське Успенське братство, на думку історика, мало стати «начальним органом нової організації, релігійної на зверх, національної в основі своїй, яка мала обняти цілу Україну» [3, 112]. «Брацька організація, з львівським брацтвом на чолі, стає таким чином контрольним органом церкви й суспільности, трибуналом – на перший погляд – в справах релігії и моральности тільки, але в основі своїй трибуналом національним взагалі, певного рода національним українським правительством» [3, 113], – стверджував М. Грушевський.

Подібно й Б. Грінченко в одному з науково-популярних нарисів характеризував братства як результат громадської ініціативи городян, що взялися «лад заводити» у церкві та культурно-освітній справі. «Кожен народ, – повчально писав відомий публіцист і громадський діяч, – тільки тоді може добре жити, коли він не перестаючи

освічується, розумнішає і через те знає як завести в своєму житті кращий лад і дбає про те, щоб його заводити... і велику вагу просвіти й науки зрозуміли дуже добре братства та й заходилися заводити свої школи, свою науку» [2, 24].

Самоврядний принцип у справі організації шкільництва підтримували представники земств у підросійській Україні. Зокрема, відомий діяч земського руху М. Константинович, який в одній зі своїх історико-статистичних брошур 1875 р. особливо відзначив сільські общини Волинської, Київської та Подільської губерній, які виявляли ініціативу щодо заснування і утримання однокласних сільських шкіл, і навіть навів форму «Мирського приговору» – громадської ухвали щодо заснування школи і зобов'язань членів сільської громади з приводу матеріального забезпечення вчителя та освітнього осередку [8, 31–33].

Одним із виявів впливу ліберальних ідей на вітчизняний історико-педагогічний наратив другої половини XIX – початку XX ст. стала експікація питання жіночої емансипації, зокрема у сфері освіти. На батьох українських вчених справили враження переконання одного з чільних англійських лібералів та науковців-позитивістів Дж. Ст. Міля, котрий, як відомо, активно виступав за надання жінкам виборчих прав, піднесення їх правового, а відтак і соціального становища у суспільстві. У власне педагогічній думці ці ідеї артикулювалися у вимогах забезпечення жінкам рівних з чоловіками умов доступу до освіти, у тому числі й вищої, та навіть у розробці методики навчання і виховання дівчаток. Натомість в історико-педагогічній науці вони виявилися крізь призму «гендерних» оцінок авторів тих чи інших історичних фактів. Зокрема, Г. Данилевський, описуючи розвиток шкільництва на Харківщині у XVIII – першій половині XIX ст., часто відзначав наявність чи відсутність навчальних осередків для дівчат (наприклад, висловив жаль з приводу відсутності в містечку Зміїв шкіл для дівчат [5, 363]). Як представник ліберальної інтелігенції та активний учасник земського руху Я. Новицький виступав за освіту жінок і у власних дослідженнях обов'язково підкреслював історичні успіхи в цій справі у своєму повіті. «Зауважимо до слова, – писав він, – що потреба освіти жінки все більше і більше проникає в народну свідомість; число дівчат (у школах. – М.Г.) збільшується щорічно. Збільшення особливо спостерігається там, де викладає жіночий персонал в якості вчительок, помічниць; де число предметних уроків доповнюється рукоділлям, що має практичне застосування в житті сім'ї» [12, 354].

Висновки. Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. до українського історико-педагогічного наративу, який перебував на стадії становлення і накопичення дискурсивних практик, проникають ліберальні ідеї буржуазного, соціального, національно-консервативного змісту. Серед них виділимо підтримку освітніх реформ, критику урядового чиновницького апарату від освіти та усіх соціальних сил, які виступали проти ліберальних змін, піднесення питання національної самовизначення, громадської ініціативи і самоорганізації у сфері освіти, забезпечення жінкам рівного з чоловіками доступу до освіти. Перспективним напрямом досліджень вважає вивчення питання впливу ідей національного відродження на історико-педагогічні праці українських авторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Богдашина О. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.) / О. Богдашина. – Х. : Вид-во Віровець А.П. «Апостроф», 2010. – 480 с.
2. Грінченко Б. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького / Б. Грінченко. – К. : Видання Т-ва «Просвіта» у Києві, 1907. – 38 с.

3. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці / М. Грушевський. – Київ – Львів : Друкарня «С.В. Кульженко», 1912. – 248 с.
4. Гупан Н. Українська історіографія історії педагогіки / Н. Гупан. – К. : А.П.Н., 2002. – 224 с.
5. Данилевский Г. Харьковскія народныя школы, 1732 – 1845 г. / Г. Данилевский // Украинская старина. Матеріали для історії української літератури и народного образования. – Харьковъ : Изданіе Заленскаго и Любарскаго, 1866. – С. 287–403.
6. Донченко С. Дещо з історії лібералізму / С. Донченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2005. – Вип. XIX. – С. 411–414.
7. Карбулицкий І. Розвій народного шкільництва на Буковині / І. Карбулицкий. – Вишківці : З друкарні товариства «Рускої Ради», 1907. – 148 с.
8. Константинович М. Нѣкоторыя данія о народномъ образованіи въ Юго-западномъ краѣ / М. Константиновичъ. – К., Б.и., 1875. – 57 с.
9. Левицкий О. Изъ жизни учебныхъ заведеній юго-западнаго края въ 1840-хъ годахъ / О. Левицкий. – К. : Типо-литографія Т-ва Н.А.Гирича, 1906 – 27 с.
10. Максимовичъ Г. Обученіе грамотѣ и воинской экзерциціи въ Старой Малороссіи въ концѣ XVIII вѣка (По дѣлу архива Харьковскаго Истор.-Филол. Общ. Черниговскій отдѣль № 2413) / Г. Максимовичъ. – К. : Типографія Т.Г.Мейнандера, 1913. – 56 с.
11. Мочульский В. Просвѣщеніе на Югѣ Россіи въ царствованіе императрицы Екатерины II. Рѣчь, произнесенная въ торжественномъ собраніи Имераторскаго Новороссійскаго Университета 7-го Ноября 1896 года / В. Мочульский. – Одесса : Типографія Штаба Округа, 1897. – 20 с.
12. Новицкий Я. История народного образования. Итоги народного образования в Александровском уезде (Екатеринославской губ.) (1866 – 1886 г.) // Новицкий Я. Твори в 5-ти томах. – Т. 1. – Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. – С. 338–359.
13. Новицкий Я. К истории народного образования в Екатеринославской губернии // Я. Новицкий. Твори в 5-ти томах. – Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. – Т. 1. – С. 324–337.
14. Панасюкъ А. Историческій очеркъ начальнаго образованія въ г. Каменецъ-Подольскѣ / А. Панасюкъ. – Каменецъ-Подольскъ : Типо-Литографія Л.Ландвигера, 1904. – 65 с.
15. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.

Статтю подано до редакції 09.10.2014 р.